

عدالت جنسیتی

و کتاب‌های جغرافیا دوره متوسطه اول

زهره صالحی

سرگروه آموزشی جغرافیای استان مرکزی

چکیده

عدالت جنسیتی (Justice gender) یعنی دادگری و انصاف برقرار کردن در نقش‌های اجتماعی که در طول زمان به زنان و مردان داده می‌شود بنابراین برخورداری از فرصت‌های برابر امکانات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی برای مردان و زنان را می‌توان تعریف دقیق عدالت جنسیتی دانست. اما سؤال این جاست که این عدالت جنسیتی چگونه در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش و به‌ویژه درس جغرافیا رعایت شده است.

پژوهش حاضر عدالت جنسیتی را در کتاب‌های جغرافیا در دوره متوسطه اول، یعنی سه پایه هفتم، هشتم و نهم بررسی کرده و به مقایسه آن با کتاب‌های راهنمایی قدیمی پرداخته است.

در این راستا محتوا و به‌ویژه تصاویر و شکل‌های کتاب‌های جغرافیا (دوره قدیم) و مطالعات اجتماعی (فصول جغرافیا) مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: جنسیت، عدالت، عدالت جنسیتی، جغرافیا، نظام قدیم متوسطه، نظام جدید متوسطه

هدف

نقد و بررسی کتاب‌های مطالعات دوره اول متوسطه سه پایه هفتم و هشتم و نهم و مقایسه با کتاب‌های قدیمی راهنمایی از منظر عدالت جنسیتی که زیر شاخه عدالت اجتماعی می‌باشد. به‌طور کلی محتوا و به‌ویژه تصاویر و شکل‌های کتاب‌های جغرافیا (دوره قدیم) و مطالعات اجتماعی (فصول جغرافیا) مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است.

روش: روش پژوهش استفاده از روش اسنادی (کتاب‌ها) و تحلیل محتوا از لحاظ آماری؛ کیفی؛ اطلاعات و پیام‌های آشکار و نهان می‌باشد و پاسخ به این پرسش که آیا در محتوای مطالب و تصاویر و کتاب‌ها این مقاطع عدالت جنسیتی لحاظ شده است؟

شرح اصطلاحات

جنس (sex): به تفاوت‌های زیستی زن و مرد اشاره دارد.

جنسیت (Gender):

مجموعه‌ای از صفات و رفتارهایی که به زن یا مرد نسبت داده می‌شوند و از روابط اجتماعی آنان، صیغه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی حکایت می‌کنند. از این حیث تحلیل جنسیتی (Gender Analysis) به تبیین نقش‌ها و نیازهای زنان و مردان در جامعه خاص و به‌ویژه مشارکت تعاملی آن‌ها در برنامه‌های توسعه پایدار می‌پردازد (محمدی اصل، ۱۳۹۰: ۲۴).

بنابراین تفاوت بین مفهوم جنس و جنسیت به این معناست که جنس به خصوصیات بیولوژیک فرد اشاره می‌کند، در حالی که جنسیت بر نقش‌های اجتماعی زنان و مردان دلالت دارد. جامعه‌شناسان بین جنس و جنسیت تفاوت قائل‌اند. جنس به این موضوع اشاره دارد که یک فرد یا زن یا مرد است و این تفاوت براساس ویژگی‌های جسمی او به وجود می‌آید و جنسیت معرف باورها و رفتاری است که مرد بودن یا زن بودن را نشان می‌دهد. (هولمز، ۱۳۸۷).

عدالت: عدل به معنای «دادگری»، «انصاف»، «تهادن هر چیزی به جای خود» و «حد متوسط میان افراط و تفریط» است که در مقابل ظلم و جور قرار دارد (معین، ۱۳۷۱: ۲۲۸۲).

عدالت جنسیتی: عدالت جنسیتی (Justic gender) یعنی دادگری و انصاف برقرار کردن در نقش‌های اجتماعی که در طول زمان به زنان و مردان داده می‌شود یا برخورداری از فرصت‌های برابر امکانات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی.

جنسیت و جغرافیا: جغرافیا (Geography) علمی است معطوف به سیمای زمین. از این حیث «جغرافیا با توصیف و تبیین تفاوت‌های سطح زمین سر و کار دارد. (Harvey, ۱۹۶۹: ۳) به این ترتیب جغرافیا ناظر بر همسازی فرهنگی آدمیان با طبیعت است. در این میان، چگونگی آرایش پدیده‌ها و ارتباط و آثار و نقش پدیده‌های جغرافیایی بدون توجه به تعامل زنان و مردان با محیط در عرصه‌های عمومی و خصوصی به مثابه تعاطی سایر فرادستان و فرودستان یا اکثریت و اقلیت‌های اجتماعی نارسا می‌نماید. در این صورت رفاه، نابرابری، فقر، شیوع امراض، نژادپرستی، قوم‌گرایی، جرم و جنایت،

امید به زندگی، آلودگی‌نشینی و مسائلی از این قبیل، آن‌گاه در حوزه جغرافیا توضیح می‌پذیرد که روابط نابرابر قدرت و تجلی فضا-مکانی آن مبرهن شود. (محمدی اصل، ۱۳۹۰: ۲۳)

کلیشه: اصطلاح چاپ، تصویر یا نوشته‌ای که بر فلز یا چوب حک کنند و آن را هنگام چاپ کردن کتاب، مجله و غیره به کار برند (لغت‌نامه دهخدا).

کلیشه‌های جنسیتی: کلیشه (Stereotype) یا تفکر قالبی به تصویری در ذهن گفته می‌شوند که به شکل ثابت و محدود در آمده‌اند و اغلب به باورها، اعتقادات و ارزش‌ها بازمی‌گردند. این کلیشه‌ها ماهیتی انتزاعی دارند و چون از جامعه سرچشمه می‌گیرند، می‌توانند به درک افراد یک جامعه از پدیده‌ها و واقعیت‌ها و ... وحدت ببخشند و از نسلی به نسل دیگر انتقال یابند. از آنجا که کلیشه‌ها ثابت و محدودند، کمتر دستخوش تغییر می‌شوند و اگر عاملی تغییرزا بر آن‌ها واقع شود حتما مقاومتی را برمی‌انگیزد (۱۷۵: ۱۳۸۷، ستوده و Casey, ۲۰۰۲: ۲۲۹).

مقدمه

کتاب‌های جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی در دوره اول متوسطه که جایگزین کتاب‌های قدیمی راهنمایی شد، قطعاً از نظر محتوا، متن و تصاویر و به‌طور کلی شیوه‌های ارائه برای دانش‌آموزان و معلمان جذاب‌تر و علمی‌ترند و دارای مفاهیم عمیق‌تر و کاربردی‌تر در زندگی دانش‌آموزان. این امر نشانگر دقت و زحمات زیادی است که دفتر برنامه‌ریزی و مؤلفان محترم کشیده‌اند و قابل تقدیر و تشکر است. اما در عین حال در بررسی کتاب‌های جدید نکات قابل توجه و تأملی وجود دارند که مطرح کردن آن خالی از فایده نخواهد بود.

زنان و دختران نیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و امروزه بر کسی پوشیده نیست که این جمعیت انبوه به علت ارتباط مستقیم با کودکان و نوجوانان و نیز اثرگذاری بر نیمی دیگر مردان و کودکان از مؤثرترین گروه‌های اجتماعی هستند. در واقع، پویایی و شادابی نسل‌های آینده به طور مستقیم مرتبط با این گروه است.

یکی از مهم‌ترین منابع و ابزار تأثیرگذار در شکل‌گیری شخصیت دانش‌آموزان، کتاب‌های درسی و آموزشی است. به یقین آموزش در این منابع باید براساس آموزش عدالت‌محور باشد و هیچ‌گونه تبعیض در آن وجود نداشته باشد.

«مدرسه از همان روز نخست به‌طور روزافزون نقشی مهم در قالب‌دهی به نقش‌های جنسیتی ایفا می‌کند. آنچه کودکان در مدرسه می‌آموزند و به آسانی نمی‌توانند از یاد ببرند آن است که زن و مرد متفاوت و نابرابرند.» (استفانی کرت).

«وظیفه مدرسه تنها آموزش خواندن و نوشتن به کودکان نیست، بلکه با توجه به بررسی‌های انجام‌یافته، بخشی از رشد و پرورش جسمی، روانی و اجتماعی کودک نیز از کارکردهای اساسی مدرسه است. مدرسه به عنوان گروه ثانویه، تأثیری مهم در روند اجتماعی شدن کودک دارد و برحسب نیازهای جامعه، بخشی از قواعد و هنجارهای رسمی زندگی جمعی به آنان آموخته می‌شود. نظم، تربیت، تمرکز و پشتکار برای انجام دادن وظایف، کودکان را به صورت انسان‌هایی اجتماعی به جامعه تحویل می‌دهد. بنابراین، اندیشه‌هایی

که در ذهن فرد در حال رشد در مورد جنسیت و نقش‌های جنسیتی شکل می‌گیرند، در آینده جهت‌دهنده انواع فعالیت‌ها، علایق و دستاوردهای بعدی او به حساب می‌آیند.

در فرایند رشد، یافته‌های اجتماعی با تکرار پیام‌های جنسیتی، باورها و ارزش‌ها و نیز جهت فکری او را در برخورد با نقش‌های جنسیتی و نابرابری جنسیت، تکوین و به تدریج تغییر شکل می‌دهند. چگونگی ارائه تصاویر و محتوا در کتاب‌های درسی از اهمیت فراوانی برخوردار است، زیرا کودک به کمک آن‌ها رابطه بین آموزش و واقعیت‌های اجتماعی را به دست می‌آورد. به نظر می‌رسد برخی از جوامع، از جمله جامعه ما، به آموزش دختر و پسر به طور یکسان ارزش نمی‌گذارند و سواد و کسب مهارت‌های ستایش‌برانگیز برای پسران بیشتر از دختران مورد توجه قرار می‌گیرد، در صورتی که نظام آموزشی باید با این تصور قالبی به مبارزه برخیزد و نقش‌های اجتماعی دختران که در کتاب‌های درسی به آن‌ها ارائه می‌شود باید نمایانگر این مسئله و نشانگر تأثیر سواد در زندگی باشند. نظام آموزشی نه تنها شامل برنامه‌ها و موضوعات تعریف شده و آشکار، بلکه برنامه آموزشی پنهان را نیز در برمی‌گیرد. برنامه آموزشی در لایه پنهان به ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارهایی اشاره دارد که جزء برنامه آموزشی رسمی نیستند، اما پیام‌هایی را به دختران و پسران منتقل می‌کند که کلیشه‌های جنسیتی را تقویت می‌کنند و به تقسیمات جنسی می‌انجامد.

(آب روشن و ارجمندی، ۱۳۹۱).

اگر مرد و زن بودن را تنها تفاوت‌های بدنی ناشی از ویژگی‌های زیستی بدانیم جنسیت به این موضوع اشاره دارد که ما یاد می‌گیریم چگونه رفتار کنیم تا این رفتار مطابق زن یا مرد بودن باشد.

یکی از اهداف کلان سند تحول بنیادین نظام آموزش و پرورش «گسترش و تأمین عدالت آموزشی و تربیتی» است.

همچنین در فصل دوم بیانیه ارزش‌های سند تحول، بندهای ۵؛ ۱۰ و ۱۶ آمده است «زمینه‌سازی کسب شایستگی‌های پایه با تأکید بر خصوصیات مشترک اسلامی - ایرانی و انقلابی در راستای تکوین و تعالی پیوسته هویت دانش‌آموزان در ابعاد فردی، خانوادگی و اجتماعی (بند ۵) و «سلامت جسمانی، نشاط و تقویت اراده (بند ۱۰) عدالت تربیتی در ابعاد کمی، همگانی و الزامی و عدالت کیفی با رعایت تفاوت‌های فردی، جنسیتی، فرهنگی و جغرافیایی (بند ۱۶).

بنابراین، یکی از منابع سازنده هویت فردی و جمعی دانش‌آموزان، کتاب‌های درسی است و قطعاً توزیع و پراکندگی عدالت آموزشی در واژه‌ها، متن و عکس‌ها باید به نحوی باشد که زنان و مردان را به طور یکسان و برابر در برگیرد و مشارکت زنان همراه با مردان در تمامی مسائل جامعه از جمله آموزشی و تربیتی نشانگر پذیرش برابری ارزش‌های انسانی همه‌آحاد جامعه باشد. هم‌چنین مسلم است که هدف مؤلفان و برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی و آموزشی نیز تقویت ارزش‌های انسانی از جمله اعتماد به نفس، عزت نفس و ایجاد پویایی و نشاط و امید به زندگی بهتر است و در غیر این صورت، آثار سوء و ناگواری بر پسران، دختران و نسل‌های آینده خواهد گذاشت.

در کنوانسیون رفع تبعیض زنان، مصوب سازمان ملل متحد، دولت‌ها را موظف به رعایت قوانین مربوط به رفع تبعیض می‌کند در یکی از مواد کنوانسیون مزبور آمده است: «از بین بردن هرگونه

مفهوم کلیشه‌ای از نقش زنان و مردان در کلیه سطوح و در اشکال مختلف و سایر انواع روش‌های آموزشی که نیل به این هدف را ممکن می‌سازد و به‌ویژه برنامه جنسیتی‌های آموزشی مدارس و تطبیق دادن روش‌های آموزشی» (بندج ماده ۱۰ بخش سوم کنوانسیون رفع تبعیض زنان، مصوب ۱۸ دسامبر ۱۹۷۹ میلادی مجمع عمومی سازمان ملل متحد).

به‌طور کلی در بررسی و مطالعه کتاب‌های سه پایه از لحاظ محتوا در متن درس‌ها در فصل‌های مربوط به جغرافیا کمتر به موارد تأکید بر نقش‌های جنسیتی برخورد می‌کنیم، اما آنچه بیشتر به چشم می‌خورد و نابرابری جنسیتی را آشکار می‌سازد، تصاویر، شکل‌ها، برخی قسمت‌های «سؤال ممنوع»، نکته‌های «بیشتر بدانیم»، «برای مطالعه» و نکته‌هایی درباره شخصیت‌ها و دانشمندان است.

بررسی کتاب‌های تعلیمات اجتماعی (جغرافیا) نظام قدیم

در تألیف کتاب‌های دوره نظام قدیم از مجموع شانزده نفر مؤلف، ثبت تعداد مؤلفان مرد به زن ۱۱ به ۵ است (در سال اول راهنمایی این نسبت ۳ به ۳، در سال دوم ۳ به ۲ و در سال سوم ۵ به ۵ است). در سال اول از لحاظ عدالت جنسیتی برای مؤلفان زن و مرد رعایت شده است ولی در سال دوم ترکیب نسبت جنسیتی مؤلفان به نفع مردان تغییر کرده و در سال سوم، زنان مؤلف به‌طور کلی حذف شده‌اند. به همین دلیل در کتاب اول عدالت در نشان دادن نقش‌های زنان و مردان در تصاویر تا حدودی لحاظ شده، اما در کتاب دوم و سوم کم‌رنگ شده است و زنان نادیده گرفته شده‌اند.

تعداد و درصد مؤلفان در کتاب‌های جغرافیا برای سه پایه اول تا سوم راهنمایی

عنوان کتاب	مجموع مؤلفان		مؤلفان مرد		مؤلفان زن	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
جغرافیای سال اول دوره راهنمایی تحصیلی	۶		۳	۵۰	۳	۵۰
جغرافیای سال دوم راهنمایی	۵		۳	۶۰	۲	۴۰
جغرافیای سال سوم راهنمایی	۵		۵	۱۰۰	۰	۰

در مطالعه محتوای کتاب اول در متن و مطالب ذکر شده به‌طور مشخص مواردی ذکر نشده که بر جنس خاص تأکید داشته باشد، ولی در تصاویر و شکل‌ها این‌طور نیست. برای مثال در صفحات ۷ و ۱۱ تصاویر همه مرد هستند و صفحات ۸ و ۱۵ با عنوان نقشه نواحی آب و هوایی و انواع آب و هوا، فقط از تصاویر مردان استفاده شده است، گویا آب و هوا پدیده‌ای مردانه است (عکس ۱). در صفحه ۹ از شکل دخترچه استفاده شده و در صفحه ۵۰ کوچ عشایر زنان و مردان نشان داده شده است (عکس ۲) و تصاویر دیگر در صفحات ۶۸ و ۶۴ و ۶۵ زنان را در حال کار و فعالیت در مزارع چای، قالی‌بافی و بازارچه‌های هفتگی نشان می‌دهد که اگر چه در شکل‌ها و تصاویر، عدالت و برابری جنسیتی رعایت نشده، ولی شاید حضور زنان مؤلف اندکی تأثیرگذار بوده است.

زنان و مردان با انصاف و عدالت در کنار هم آورده شده است. البته این شیرینی با ورق زدن تلخ می‌شود و به تدریج زنان حذف می‌شوند و نقش فعال و پویا را فقط به مردان اختصاص می‌دهد و در محتوای متن درس‌ها فعل‌ها بدون جنسیت به کار رفته است، ولی در درس هفتم که بحث نژاد و دین مردم آسیا مطرح است، چهره‌های چینی و هندی فقط مردانه نشان داده شده است (عکس‌های ۳ و ۴). علاوه بر این، انجام پاره‌ای از فعالیت‌های کلاسی یا «بیشتر بدانیم» نیز اغلب با چهره مردانه مطرح شده و زنان در این قسمت حذف شده‌اند (عکس‌های ۵ و ۶).

تصاویر کتاب جغرافیا، سال دوم راهنمایی

مجموع تصاویر و شکل‌ها		جمعیت یا گروهی		مرد		زن	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۰۶	۱۰۰	۳	۲/۸	۱۲	۱۱/۳	۳	۱/۹

جغرافیا، سال سوم راهنمایی (نظام قدیم)

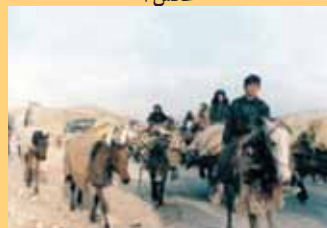
مجموع تصاویر و شکل‌ها در کتاب جغرافیای سوم راهنمایی ۱۹۹ است که ۲۹ عدد آن‌ها به مردان اختصاص داده شده که عمدتاً به صورت نقش‌های فعال و پرتحرک در پدیده‌های ساختن (ص ۳، ش ۲)، تهیه کردن (ص ۶، ش ۸)، انجام دادن و کار کردن (ص ۱۹، ش ۱۸)، اسکی کردن (ص ۱۹، ش ۳)، آموزش دادن (ص ۱۰ و ۸۳، ش ۱) و تنها در ص ۴، شکل ۳ یک پسر و دختر را در کنار هم نشان می‌دهد و اشاره دست پسر به دوردست‌هاست. ۴ عدد از تصاویر و شکل‌ها به زنان اختصاص دارد که به صورت گروهی مثلاً در صفحه ۷۱، شکل‌های ۳ و ۴ مهاجرت‌های اجباری انسان‌ها (فلسطین) را به صورت چند مرد مسلح با چند کودک، زن و کوچ عشایر نشان می‌دهد. گویا به باور مؤلفان تنها نقش‌های فعال زنان در کوچ‌ها و مهاجرت‌های اجباری و آوارگی است و می‌توان برای غم‌انگیز کردن صحنه از آن استفاده کرد و بقیه موارد نقش‌های زنان منفعل است. در یک تصویر در صفحه ۲۰ شکل ۱۹ یک مورد بازدید علمی گروهی از دانش‌آموزان دختر با معلمشان را به تصویر کشیده است.

تصاویر کتاب جغرافیا، سال سوم راهنمایی

مجموع تصاویر و شکل‌ها		جمعیت یا گروهی		مرد		زن	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۱۹۹	۱۰۰	۳	۱/۵	۲۹	۱۴/۵	۴	۲/۱

عکس ۱

عکس ۲

در پژوهشی دیگر در سال ۱۳۸۵ با عنوان «بازتاب هویت جنسی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی و دوره راهنمایی تحصیلی» داور شیخاوندی بیان می‌کند: «در بررسی حاضر، فقط در کتاب تعلیمات اجتماعی سال اول تا حدی آگاهانه تعادلی در تکوین هویت جنسی دختر و پسر برقرار شده است، ولی بلافاصله همان نویسندگان در کتاب‌های دوم و سوم راهنمایی به اصل خویش باز گشته و به کم‌رنگ کردن هویت جنسی ناپروورده دختران نیز اقدام کرده‌اند، غافل از اینکه دختران امروز مادران فردا خواهند بود؛ مادرائی که با نوآوری‌های فرد باید سازگار باشند و با رهاوردهای جهانی شدن انطباق یابند. (شیخاوندی، ۱۳۸۵).

تصاویر کتاب جغرافیا، سال اول راهنمایی

مجموع تصاویر و شکل‌ها		جمعیت یا گروهی		مرد		زن	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
۸۸	۱۰۰	۳	۳/۴	۶	۶/۸	۴	۴/۵

جغرافیا، سال دوم راهنمایی (نظام قدیم)

در این کتاب، ابتدا دو عکس خوب مجزا صعود زنان و مردان را به قله اورست نشان می‌دهد. شاید اولین بار است که استعداد و قابلیت

عکس ۴

عکس ۳

برای آموزش و یادگیری از ابزارها و رسانه‌های مختلف ارتباطی استفاده شده است؛ از جمله: تصاویر، شکل‌ها، نمودارها، جدول‌ها، «بیشتر بدانیم» و غیره. کتاب مطالعات اجتماعی شامل سه کتاب با موضوعات و محتوای متفاوت اجتماعی، تاریخ و جغرافیا است. به دلیل اینکه در کتاب‌های دوره قدیمی تنها درس جغرافیا مورد بررسی قرار گرفته است، بنابراین در این قسمت نیز فصل‌های اختصاص یافته به جغرافیا مورد نقد و مطالعه قرار می‌گیرند. اما تصاویر و شکل‌ها چون نسبت به متن و محتوا به طور آشکارتر و بیشتر نشانگر کلیشه‌های جنسیت‌اند، ابتدا مجموع تصاویر در کتاب‌ها شمرده شده‌اند.

تعداد تصاویر در کتاب‌های سه پایه مطالعات اجتماعی (تاریخ؛ اجتماعی؛

جغرافیا) دوره متوسطه اول						
عنوان کتاب	مجموع تصاویر اجتماعی		مجموع تصاویر تاریخ		مجموع تصاویر جغرافیا	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
مطالعات اجتماعی پایه هفتم متوسطه اول	۷۹	۲۴/۱	۱۱۶	۳۵/۲	۱۳۴	۴۰/۷
مطالعات اجتماعی پایه هشتم	۱۰۰	۲۸/۴	۸۸	۲۷/۱	۱۶۴	۵۰/۵
مطالعات اجتماعی پایه نهم	۱۰۷	۳۱/۷	۱۰۰	۲۹/۷	۱۳۰	۳۱/۷

تعداد کل عکس‌ها در فصل‌های مربوط به جغرافیا در سه پایه هفتم؛ هشتم و نهم

تعداد تصاویر	تعداد تصاویر با موضوع طبیعت و اشیا (بی‌جان)	تعداد تصاویر با موضوع انسان و فعالیت‌های انسانی	تعداد تصاویر با موضوع اجتماع و گروه‌های انسانی	تعداد تصاویر مردان	تعداد تصاویر زنان
۴۲۳	۱۳۵	۳۶۱	۵۲	۷۴	۳۳
۱۰۰	۳۲/۱	۶۱/۷	۱۲/۳	۱۷/۵	۸/۷

به‌طور کلی، علاوه بر اینکه عکس‌ها و تصاویر مردانه است، انواع فعالیت‌هایی که دانش‌آموزان در کلاس انجام می‌دهند و «بیشتر بدانیم» و «فکر کنید»‌ها نیز به شکل مردانه است و همه این عوامل موجب شده است چهره کتاب‌های دوره قدیم کاملاً مردانه باشد و در آموزش، زنان و دختران، خواسته یا ناخواسته، حذف شوند.

کتاب‌های جدید التالیف مطالعات اجتماعی، پایه هفتم، هشتم و نهم دوره اول متوسطه

این کتاب‌ها با رویکرد نو در سه درس مجزا تاریخ، جغرافیا و اجتماعی در قالب یک کتاب مطالعات اجتماعی تألیف شده‌اند. شیوه تألیف این کتاب‌ها به صورت تجمیعی است. در ترکیب تعداد مؤلفان تغییراتی اندک به وجود آمده است. نه نفرند، شامل پنج مرد و چهار زن. از ۳۵ نفر شورای نظارت بر محتوا ۲۵ نفر مرد و ۱۰ نفر زن هستند. ولی باید بررسی کرد که آیا در محتوای کتاب‌ها، مطالب، تصاویر و شکل‌ها حضور بیشتر زنان مؤثر واقع شده است یا خیر؟

تعداد و درصد مؤلفان در کتاب‌های جغرافیا، سه پایه اول تا سوم راهنمایی (نظام قدیم)

عنوان کتاب	مجموع مؤلفان		مؤلفان مرد		مؤلفان زن		مجموع شورای نظارت بر تألیف و سزآمدگی محتوا
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
مطالعات اجتماعی پایه هفتم	۴	۲	۲	۵۰	۲	۵۰	۱۱
مطالعات اجتماعی پایه هشتم	۳	۲	۲	۶۶/۷	۱	۳۳/۳	۱۱
مطالعات اجتماعی پایه نهم	۲	۱	۱	۵۰	۱	۵۰	۱۳

«سؤال ممنوع» کتاب هفتم

تصویر زن	تصویر مرد	بدون تصویر	مجموع «سؤال ممنوع»
۱	۳	۶	۹
۱۱	۳۳/۳	۶۶/۷	۱۰۰

در بررسی تصاویری که در فعالیت‌های مختلف مربوط به کلاس از جمله «سؤال ممنوع» در کتاب هفتم آمده است باید گفت که اغلب بدون تصویرند. و از مجموع ۹ مورد ۳ عکس به مردان و ۱ عکس به زنان اختصاص داده شده است.

نکته مثبت و جالب توجه در این کتاب آن است که از مجموع ۱۹ تصویر کناری «تکنه‌ها» درباره موضوعات مختلف ۱۰ تصویر به مردان و ۹ تصویر به زنان اختصاص داده شده است. همین سطح از عدالت جنسیتی نیز قابل پذیرش و مطلوب است. کتاب هشتم جدید نیز مانند کتاب اول راهنمایی دوره قدیم، کارنامه قابل قبول تری نسبت به کتاب‌های دیگر دارد.

بررسی کتاب مطالعات اجتماعی هشتم نظام جدید
شروع فصل‌های جغرافیا در کتاب هشتم که بالاترین تعداد عکس‌ها را دارد با عکسی از یک

مرد در فعالیت صنعتی مدرن و یک زن در حال کشاورزی سنتی شروع می‌شود. از لحاظ کمیت نسبت تصاویر ۱۲/۱۹ درصد به مردان و ۷/۳ درصد به زنان اختصاص داده شده است که نسبت به سال قبل تصاویر زنان کاهش یافته، اما در عین حال عکس‌هایی که در آن‌ها

تعداد سؤال ممنوع کتاب‌های مطالعات فصول جغرافیایی در سه پایه ۷ و ۸ و ۹

تصویر کتاب (۷ و ۸ و ۹)	بدون تصویر	تصویر مرد	تصویر زن
۴۸	۲۹	۱۶	۳
۱۰۰	۶۰/۴	۳۳/۳	۶/۳

در بررسی فعالیت‌های دیگر در کتاب‌ها مثل «سؤال ممنوع» که اغلب عکسی در کنار آن مطرح می‌شود ۱۶ عکس به مردان و فقط ۳ عکس به زنان اختصاص دارد.

بررسی کتاب مطالعات اجتماعی هفتم نظام جدید

فصل‌های جغرافیای کتاب پایه هفتم با تصاویر فعالیت‌های انسانی آغاز و با ۲۷ عکس از فضاهای مختلف در درس‌های ۹ و ۱۰ به نسبت ۶ تصویر از زنان و ۱۰ تصویر از مردان ادامه می‌یابد که در برخی موارد مثبت است. در صفحه ۴۷ دو تصویر خوب از مردان و زنان در کنار هم آورده شده، اما در صفحه ۶۱ نیز برای نشان دادن آب و هوای متنوع ایران، مانند کتاب‌های دوره قدیم، مؤلفان پدیده آب و هوا را یک پدیده مردانه نگریسته و تمام تصاویر را به مردان اختصاص داده‌اند. به‌طور کلی در این کتاب، علاوه بر اینکه از لحاظ کمی نسبت حضور زنان در مقایسه با مردان رعایت نشده، ۴۱ عکس برای نشان دادن فعالیت‌های مختلف مردان اختصاص داده شده و فقط ۱۵ عکس برای نشان دادن فعالیت زنان اختصاص داده شده است که نسبت آن ۳۱/۸ درصد مردان به ۱۱/۶ درصد زنان است. همچنین در فصل ۸ با موضوع گردشگری و جاذبه‌های گردشگری ایران، از کل تصاویری که گردشگری را نشان می‌دهد، ۷ عکس به مردان و ۲ عکس به زنان اختصاص داده شده است و به نظر می‌رسد که فعالیت گردشگری عمداً مردانه به حساب آمده است. نکته مثبت این عکس‌ها، حضور زن و مرد در عکس‌های مربوط به اشتغال در گردشگری است.

تصاویر کتاب هفتم فصل‌های جغرافیا

کل تصویر کتاب هفتم	تصاویر با طبیعت و اشیا (بی‌جان)	تصاویر انسان و فعالیت‌های انسانی	تصاویر اجتماع و گروه انسان‌ها	تصاویر مردان	تصاویر زنان
۱۲۹	۳۱	۹۸	۲۳	۴۱	۱۵
۱۰۰	۲۴/۳	۷۵/۹	۱۷/۸	۳۱/۸	۱۱/۶

نگاه جنسیتی مثبت وجود دارد ۸ مورد است که قابل توجه است و نکته مثبت کتاب به حساب می آید.

تصاویر کتاب هشتم، فصل‌های جغرافیا

کل تصاویر کتاب (هشتم)	تصاویر با موضوع طبیعت و اشیا (بی جان)	تصاویر با موضوع انسان و فعالیت‌های انسانی	تصاویر با موضوع اجتماع و گروه‌های انسانی	تصاویر مرد	تصاویر زن
۱۶۴	۳۲	۱۳۴	۱۹	۲۰	۱۲
۱۰۰	۱۹/۵	۸۱/۷	۱۱/۶	۱۲/۱۹	۷/۳

قسمت «سؤال ممنوع» کتاب هشتم

مجموع «سؤال ممنوع»	بدون تصویر	تصویر مرد	تصویر زن
۱۵	۵	۱۰	۰
۱۰۰	۳۳/۲۳	۶۶/۶	۰

مورد دیگر در این کتاب مطرح کردن شخصیت‌های تاریخی و سیاسی از جمله نلسون ماندلا و گاندی است. آیا بهتر نبود یک شخصیت سیاسی و تاریخی زن را که کم نیستند، در کنار این بزرگان می گذاشتند؟ آیا این به عدالت نزدیک تر نبود و تأثیر مثبتی بر ذهنیت و تفکر زنان آینده کشور نمی گذاشت و الگوی مناسبی برای آن‌ها خلق نمی کرد؟

بررسی کتاب مطالعات اجتماعی نهم نظام جدید

در کتاب نهم، فصل‌های جغرافیا با بخش‌های طبیعی شروع می شود. تعداد تصاویر نسبت به پایه هشتم کاهش یافته و تصاویری که نشانگر جمع و گروه باشند نیز کمتر شده است با توجه به اینکه در شیوه‌های تدریس نوین و فعال بر کار گروهی دانش‌آموزان تأکید می شود بهتر است عکس‌های فعالیت‌های جمعی و گروهی در موقعیت‌های مختلف در کتاب‌ها بیشتر از تصاویر فردی باشد تا موجب ایجاد انگیزه بیشتر و تقویت روحیه جمع‌گرایی در دانش‌آموزان شود. در مجموع ۵۵/۳ درصد تصاویر مرتبط با موضوع طبیعت و ۲۲/۳ درصد آن‌ها مرتبط با فعالیت‌های انسانی است. اما از لحاظ محتوای کیفی و عدالت بین دو جنس در صفحات ابتدایی کتاب برای معرفی سیستم‌های پیشرفته دیجیتال، چند عکس را با یک تصویر مردان آورده است. گویا دنیای مدرن نیز از نگاه مؤلفان فقط مردانه است. اگر قرار است تصاویر با انسان نشان داده شوند، باید به نحوی باشند که پیشرفت‌های علمی و دانش فناوری زنان را با تصویرهایی نشان دهند که موجب ایجاد انگیزه

بررسی تصاویر از نظر کیفی و موقعیت‌های اقتصادی، اشتغال، گردشگری، مذهبی و فقر که مردان و زنان در آن قرار می گیرند، قابل توجه است. ۱۱ عکس مربوط به حضور مردان در کشاورزی و فعالیت‌های صنعتی است که ۵ مورد آن فضای پیشرفته و مدرن و ۲ مورد محیط سنتی را نشان می دهد، در حالی که از ۸ مورد تصاویر مربوط به کار و فعالیت زنان ۶ مورد آن در فضای سنتی و ۲ مورد در فضای مدرن و پیشرفته (ص ۱۴۳) مربوط به صنعت خودرو در کشورهای اروپایی است. به نظر می رسد تصاویر این صفحه در موقعیت یکسان و قابل قبول ارائه شده و در بقیه موارد گویا خواسته یا ناخواسته زنان در فضاهای کشاورزی سنتی فعالیت دارند؛ مثلاً در صفحه ۱۰۹ پسر بچه‌ای سوار بر گاری (گاومیش)، در کنار آن، زنان بنگلادشی در زمینه کشاورزی سنتی در حال فعالیت نشان داده شده‌اند.

عکس صفحه ۱۰۹ مربوط به گردشگری ترکیبی از زنان و مردان در کنار هم، نکته مثبت و خوبی است و در تصویر صفحه ۱۱۴ که کودکان را نشان می دهد ۹ پسر و دو کودک دختر اندونزیایی را، در کنار هم نشان می دهد که نکته مثبت کار است. ولی در صفحه ۱۴۵ در تصاویر کودکان افریقایی ۴ پسر در کنار یک دختر آمده است. عکس‌های مراسم مذهبی و عبادی «تلاوت قرآن پسر اندونزیایی (ص ۱۱۶) و مراسم افطاری در مسجد النبی و مسجد الحرام، صفا و مروه، را طوری نشان می دهد که گویی عبادت تلاوت قرآن یک امر مردانه است. البته تصویر کوچکی از یک دختر بچه را در شروع فصل در حال دعا نشان می دهد.

نکته دیگر در کتاب هشتم در مورد موارد «سؤال ممنوع» است همه ۱۰ عکس «سؤال ممنوع» اختصاص به مردان دارد و زنان حذف

و هدف برای زنان و دختران جوان شود؟

تصاویر کتاب نهم، فصل‌های جغرافیا

تصاویر کتاب نهم	تصاویر با موضوع طبیعت و اشیاء (بی‌جان)	تصاویر با موضوع انسان و فعالیت‌های انسانی	تصاویر با موضوع اجتماع و گروه‌های انسانی	تصاویر مردان	تصاویر زنان
۱۳۰	۷۲	۲۹	۱۰	۱۳	۶
۱۰۰	۵۵/۳۸	۲۲/۳	۷/۶	۱۰	۴/۶

در تصاویر صفحه ۳۴ (زنان قبیله ماسایی کنیا)، ۴۸ (پدیده مهاجرت‌های اجباری و پناهندگان رواندا و عراق و ۵۴ (مقایسه تجهیزات و امکانات پزشکی) افراد آن‌ها زنان مهاجر، فقیر و بیمارند. با مشاهده این تصاویر این ذهنیت ایجاد می‌شود که فقر، بیماری و مهاجرت‌های اجباری یک پدیده زنانه است و اگر به همین نسبت تصاویری از زنانی بود که در محیط‌های ورزشی، سالم و شاد بودند، شاید این ذهنیت ایجاد نمی‌شد.

به نظر من جنگل‌های آمازون به همه ساکنان زمین تعلق دارند و باید حفظ شوند. اگر تخریب جنگل‌ها همچنان ادامه یابد، مشکلات زیادی برای آب و هوای کل کره زمین به وجود می‌آید.

به نظر ما آمازون منطقه ترونمندی است. نمی‌توانیم این ثروت را نادیده بگیریم... بسیاری از شرکت‌های تجاری به استخراج منابع و معادن آن علاقه‌مندند و سود زیادی نصیب آنها می‌شود. بزرگ و سایر کشورها می‌توانند سالانه...

بررسی تصاویر کناری قسمت «سؤال ممنوع» کتاب نهم

مجموع «سؤال ممنوع»	بدون تصویر	تصویر مرد	تصویر زن
۲۴	۱۹	۴	۱
۱۰۰	۷۹/۳	۱۶/۶	۴/۱

در این کتاب اغلب «سؤال ممنوع»ها بدون تصویر است، ولی از ۵ تصویر ۴ تصویر به مردان و فقط یک تصویر به زنان اختصاص داده شده است.

مرد و زن هستند که در «دنیای امروز هیچ‌کس نمی‌تواند»
با از طریق اینترنت، اطلاعاتی را به دست آورند و در اختیار دیگران بگذارند. این کار می‌تواند به نفع یا ضرر باشد. در این مورد، دانش‌آموزان باید به این نکته توجه کنند که هر چه اطلاعات بیشتری در اختیار دیگران قرار می‌دهند، احتمال سوءاستفاده از آن‌ها نیز بیشتر می‌شود. بنابراین، باید در استفاده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، احتیاط و مراقبت بیشتری داشته باشند.

در زمان سفر، باید به نکات ایمنی و بهداشتی توجه کرد. از خوردن غذاهای نامشخص و آشامیدن آب سرد خودداری کنید. همچنین، از استفاده از وسایل شخصی دیگران اجتناب کنید. در صورت بروز مشکل، به پلیس یا مقامات محلی مراجعه کنید.

شناختن توسعه انسانی را چگونه محاسبه می‌کنند؟
برای تعیین شاخص توسعه انسانی، عواملی مانند درآمد سرانه، امید به زندگی و سواد را در نظر می‌گیرند. این شاخص‌ها به ما کمک می‌کند تا بفهمیم که یک کشور چقدر پیشرفت کرده است و چگونه می‌توانیم آن را بهبود بخشیم. در سال ۲۰۱۹، شاخص توسعه انسانی ایران ۰.۷۶۱ بود که نشان‌دهنده پیشرفت قابل توجهی در مقایسه با سال‌های گذشته است.

اما امید به زندگی، افزایش طول عمر و شغل‌های بیشتر و متنوع را فقط با عکس‌های مردان نشان داده است. البته پدیده بی‌خانمانی در صفحه ۴۹ تصویر یک مرد بی‌خانمان را نشان می‌دهد و کمبود غذا در صفحه ۵۲ با کودکان ایتوپیایی نشان داده شده که قابل تشخیص نیست کودکان مذکرند یا مؤنث. این نوع جهت‌گیری‌ها و نگرش‌ها در تألیف کتاب‌های درسی، خواسته یا ناخواسته می‌تواند ناشی از ذهنیت باورهای کلیشه‌ای اغلب مؤلفان باشد. اگر در نشان دادن وضعیت جامعه، چه مثبت چه منفی، تصاویر براساس عدل و انصاف آورده شود یقیناً این تصویر را برای مخاطب ایجاد نمی‌کند. اما با رویه و رویکرد موجود، ناخواسته این تفکر ایجاد می‌شود که نظام آموزشی نقش مؤثری در ادامه و استمرار نابرابری‌های جنسیتی دارد و این پدیده موجب می‌شود که دختران در آینده تصویرها و الگوهای مثبت و فعال در اختیار نداشته باشند.

در مجموع می‌توان پیش‌بینی کرد با رویکرد تصویری مردمحور کتاب‌های مورد مطالعه بسیار بعید است که برای زنان به اندازه مردان منشأ ایجاد اعتماد به نفس و الگوهای متنوع باشد.

زبان رایج تحصیلی گرچه از پارادایم سلطه مذکر تأثیر می‌پذیرد، اما تخصص‌گرایی علمی زمینه تعاملات برابر سالار جنسیتی در این عرصه را نیز فراهم می‌آورد که در میان تولید و اشتغال به سوی تکوین خرد دوجنسیتی در عصر جهانی شدن به پیش می‌رود. (محمدی اصل، ۱۳۸۹: ۲۳۳).

اگر سیاست‌گذاری تدوین متون درسی و تربیت کلام جنسیتی در مدارس به واسطه اتکا بر ملاک‌های توفیق پسرانه نتواند با این شرایط هماهنگ شود، قاعدتا به بازتولید نابرابر سالاری جنسیتی ادامه خواهد داد (محمدی اصل، ۱۳۸۹: ۲۳۴).

نتیجه‌گیری

در مقایسه کتاب‌های نظام جدید با قدیم وزنه مؤلفان مرد سنگین‌تر و محتوای کتاب‌ها نیز به تبعیت از این حضور بیشتر است. به طوری که در کتاب جغرافیای سال دوم راهنمایی قدیم با داشتن ۱۰۶ عکس، فاقد حتی یک تصویر زن بود، یا کتاب جغرافیای سال سوم نیز که در محتوا دارای ۱۸۱ تصویر بود، ۲۰ تصویر در آن اختصاص به مردان داشت و فقط ۳ تصویر اختصاص به زنان داشت و طبق معمول، موضوع آن‌ها کوچ‌عشایر و مهاجرت اجباری فلسطینی‌ها بود و فقط یک مورد آن موضوع بازدید علمی بود که در آن معلم و دانش‌آموزان دختر حضور داشتند.

در بررسی کتاب‌های نظام جدید، گرچه نسبت مؤلفان مرد به زن در سال هفتم ۳ به ۳ و هشتم ۳ به ۲ است، اما در سال نهم به‌طور کلی مؤلفان مرد هستند و زنان حذف شده‌اند.

در مطالعه محتوای کتاب‌های جدید از نگاه عدالت جنسیتی به‌نظر می‌رسد که نقش‌های زنان در موقعیت‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نسبت به واقعیت‌های جامعه یا دیده نشده یا کم‌رنگ شده است. با توجه به اینکه پس از انقلاب اسلامی شرایط مساعدتری برای مشارکت و حضور بانوان در جامعه فراهم شده است و امروزه زنان در عرصه‌های مختلف آموزشی، علمی، بهداشتی، فرهنگی، اقتصادی و ... ایفاگر نقش‌های مختلفی هستند، ولی مطالعه تصاویر این کتاب‌ها در سه پایه، با این واقعیت همراهی نمی‌کند.

می‌توان گفت که مؤلفان اغلب در تصاویر استعدادها و توانمندی‌های زنان را نادیده انگاشته و کلیشه‌ای نشان داده‌اند و نقش‌های نیرومند و فعال را به مردان جامعه داده‌اند. این در حالی است که با پیشرفت و شتاب در به‌کارگیری رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی متنوع و استفاده آن از سوی همه‌آحاد جامعه و تأثیر آن در زندگی نوجوانان و جوانان که در معرض انفجار اطلاعات قرار می‌گیرند، چگونه می‌توان در کتاب‌های درسی یا الگوسازی راه یک جنس را هموار کرد و برای جنس دیگر با ذهنیت‌های کلیشه‌ای نقش‌های منفعل ساخت.

بدیهی است که نظام آموزش و پرورش کشور ما یک نظام کتاب‌محور است و این کتاب‌های درسی هستند که مسیر و فرایند یاددهی و یادگیری را مشخص می‌کنند. پس بهتر است مؤلفان در تألیف کتاب‌های درسی با نگاهی ژرف و تیزبین و با توجه به پیشرفت‌های علمی، واقعیت‌های جامعه زنان و مردان، استعدادها، قابلیت‌ها و علایق

زنان و دختران را با نقش متنوع و فعال به تصویر درآوردند و با الگوهای محکم به زنان نیز برای حضور مؤثرتر در جامعه انگیزه دهند، نه اینکه فقط برای نشان دادن صحنه‌های غم‌انگیز، فقر، بیماری، جنگ، آوارگی پناهجویان بی‌پناه از چهره کودکان و زنان استفاده ابزاری کنند یا اگر این‌ها هستند مردان نیز در تصاویر باشند یا از حضور توانمند زنان در عرصه‌های علمی، فرهنگی، ورزشی، اقتصادی و اجتماعی نیز استفاده شود. افزایش اعتماد و عزت‌نفس زنان و دختران در جامعه، پایه‌هایی محکم برای پیشرفت کشورمان خواهد بود. قطعاً هدف مؤلفان محترم و برنامه‌ریزان کتاب‌های درسی نیز تقویت اعتماد به نفس، عزت‌نفس، پویایی و شادابی و افزایش امید به زندگی در دانش‌آموزان است، اما با توجه به اینکه در سال نهم دانش‌آموزان و به‌ویژه دختران باید انتخاب رشته کنند و حتماً بسیاری از آن‌ها آرزوها و رویاهایی در سر دارند، ممکن است این‌گونه تصاویر موجب ایجاد یأس و نومیدی شود. پیشنهاد می‌شود که با افزایش تصاویر از فعالیت‌ها، توانمندی‌ها و استعدادها و علایق واقعی زنان در حوزه‌های مختلف در کتاب‌های مطالعات، الگوهای محکم و قوی بیافرینند تا آن‌ها با روحیه‌ای بهتر و اعتماد به نفس بیشتر، خود را برای تصمیمات سخت زندگی در آینده آماده کنند.

علاوه بر این، توسعه انسانی نیز زمانی در جامعه تحقق می‌یابد که عدالت جنسیتی که زیرمجموعه عدالت اجتماعی است در کلیه ارکان آموزش و پرورش و به‌ویژه کتاب‌های درسی مورد توجه قرار گیرد. امیدوارم با تمام نقاط ضعفی که در این نوشته وجود دارد، نکات مثبت آن، که براساس تجربه سی‌سال کار در مدارس و مراکز تربیت معلم (دانشگاه فرهنگیان) و با هدف کمک به بهبود، ارتقا و رشد جوانان و نوجوانان کشور فراهم آمده است، مورد توجه بزرگان و صاحب‌نظران قرار بگیرد و منشأ اثر شود.

منابع

۱. شیخاوندی، داور (۱۳۸۵). «بازتاب هویت‌های جنسی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی، آموزش ابتدایی دوره راهنمایی». فصلنامه تعلیم و تربیت، ویژه‌نامه مسائل آموزش و پرورش دختران، شماره ۳.
۲. محمدی اصل، عباس. (۱۳۹۰). جنسیت و جغرافیا. نشر گل آذین.
۳. هولمز، ماری. (۱۳۸۷). جنسیت در زندگی روزمره. ترجمه محمد مهدی لیبی. نشر افکار.
۴. کورت، استفانی. جامعه‌شناسی جنسیت. ترجمه کتابون بقایی. تهران: نشر دیگر.
۵. آب روشن، مصطفی و ارجمندی، صدیقه. (۱۳۹۱). «بازنمایی کلیشه‌های جنسی در کتاب‌های فارسی دوره پنجم ابتدایی (سند تحول بنیادی آموزش و پرورش)». فصلنامه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، شماره ۳، پاییز و زمستان.
۶. فرهنگ معین، ۱۳۷۱.
۷. کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی نظام قدیم پایه اول راهنمایی، دوم راهنمایی، سوم راهنمایی و کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی سه پایه هفتم، هشتم و نهم دوره اول متوسطه نظام جدید.
۸. کنوانسیون رفع تبعیض زنان، مصوب ۱۸ و دسامبر ۱۹۷۹، مجمع عمومی سازمان ملل متحد.
۹. محمدی اصل، عباس. (۱۳۸۹). جنسیت و زبان‌شناسی اجتماعی. نشر گل آذین.